

ŞAH İSMAİL DÖNEMİ İKTİDAR MÜCADELELERİNDE İKİ DİNSEL KURUM

TWO RELIGIOUS INSTITUTION IN POWER STRUGGLES IN PERIOD OF SHAH ISMAIL

Emin KIRKIL¹

ABSTRACT

ÖZET

Bir tarikat organizasyonu olarak doğmuş olan Safevî hareketi devlet haline gelirken teokratik bir yapılanmaya gitti. Bunun en büyük nedeni, esas dayanağı olan ve hanedana tarikat bağları ile bağlı bulunan *Kızılbaşların* devlet otoritesi altına alınmasının yanı sıra tarikatın dayandığı Şii inancı hem ülke genelinde hem de Türkmenler arasında yerleştirmektir. Safevî devlet organizasyonunda gördüğümüz kurumlardan *vekalet* ve *sedaret* bu amaca matuf dinsel kaynaklı kurumlar olarak dikkat çekmektedir.

Günümüz İran'ında egemen olan rejimin de teokratik olduğu düşünüldüğünde adı geçen kurumları ve fonksiyonlarını kavramak daha büyük bir önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Safevî, Vekalet, Sedaret.

The Safavid action emerged as a Tariqah organization turned into theocratic settlement when it was growing into state. The most important cause of it is to establish Kizilbash domineered and Shism based by Tariqah not only in land but also among Turkmen. Vakalat and Sadarat seen in Safavid state take attention as religious institution aimed at.

When the regime dominated in modern Iran was thought, the institutions mentioned was becoming more of an issue.

Key Words: Shah Ismail, Safavid, Vakalat, Sadarat.

GİRİŞ

Şah İsmail tarafından kurulan Safevî Devleti Erdebil'de bulunan tarikat merkezli doğmuştur. Bu oluşumun temelinde, Timur'un Erdebil'i Şeyh Safüyiddin'e temlik etmesi ve Anadolu seferi dönüşünde beraberinde getirdiği bir kısım topluluğu Şeyh Safüyiddin'in ricası ile serbest bırakması yatar. Daha sonra kaynaklar tarafından *Rumlu*

¹ Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

adı ile anılacak olan bu topluluk, yaşam ve özgürlüklerini borçlu oldukları bu şeyh ve tarikatla ilişkilerini *mürit-mürşit* ilişkisinin çok ötesine taşımışlardır ki bu değişim esasında Erdebil tarikatının Safevî Devleti'ne dönüşümünün ilk aşamasını oluşturmaktadır. Şeyh Cüneyd'in Anadolu ve Suriye'deki Türkmenleri etrafında toplamayı başarması bu dönüşümde en esaslı hamleyi teşkil ettiği şüphesizdir. Gerek onun ve gerekse oğlu Haydar'ın Akkoyunlu hanedanı ile olan sıhrîyetleri Safevî şeyhleri için bölgedeki topluluklar üzerinde mistik hakimiyetlerinin yanı sıra siyasal hakimiyet kurma imkanı sağladı. Akkoyunlu Devleti'nin otoritesi bu yeni oluşumu geciktirmiş gibi görünürse de Uzun Hasan'ın ölümünden sonra bu devlet içinde baş gösteren iktidar mücadelesi, Şeyh Haydar'ın siyasal açıdan güçlenmesine katkıda bulunduğu gibi, onun Şirvanşah tarafından öldürülmesinde Akkoyunlu yönetiminin de rol oynaması Safevî Devleti'nin doğuşunu hızlandırmıştır. Zira büyük bir çoğunluğu Safevî tarikatına müritlik bağı ile bağlı olan Akkoyunlu Türkmenleri ile devletleri arasındaki bağ kopmuş ve bu topluluklar siyasal bağılıklarını bir kenara bırakıp tarikat bağılıklarına yönelmişlerdir.

Devlet kurumları bağlamında, bu sahadada kurulan diğer Türk devletleri gibi İran kurumları örneğini benimsemiş olan Safevî devlet teşkilatı, tarikat geleneğinin bir yansıması olarak farklı dinsel kurumları da bünyesinde barındırmıştır. Bunlardan *sadr* Timurlulardan beri varlığı bilinmesine karşın

vekil bütünüyle şahın *mürşitlik* konumuyla alakalı olup Safevîlere özgü bir kurumdur.

Konuya geçmeden belirtmek gerekir ki Safevî devlet teşkilatında *vekil* ve *sadr* dışındaki doğrudan dini teşkilat ile alakalı *müçtehid*, *mollabaşı*, *şeyhü'l-İslam* ve *kadı* gibi görevliler de vardır². Ancak bunlar hiç olmazsa başlangıç dönemlerinde devlet organizasyonunda doğrudan iktidar kavgalarının içinde değildi. *Vekil* ile *sadr* ise dini ideolojiden kaynaklanan nüfûzlarına dayanarak iktidar mücadelelerinde etkin olmuşlardır.

1- VEKİL

Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun unvanı şahın hem dünyevî hem de ruhanî otoritesini temsil etmekte idi (Minorsky, 1943: Açıklama 116). Bu nedenle onun bütün kurumlarda etkin olduğunu görürüz. Nitekim ordu komutanlarının en seçkinlerinden biri olan *Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* politik işlerde önemli bir rol oynadığı gibi *sadr* makamına atanacak görevlinin seçiminde de hatırı sayılır bir nüfûza sahipti. Bu durum Safevî tarikatının sufî organizasyonu ile devletin idarî yapısını uzlaştırma teşebbüsünün bir işareti olarak algılanabilir. Bununla birlikte *vekilin* unvanında meydana gelecek değişikliklere bakarak İsmail'in saltanatının ilk yıllarında teokrasiden uzaklaşan bir hareketin başlatılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Bu

2 Safevî dini kurumları ile ilgili bakınız. Zülfiye Veliyeva, Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre), Basılmamış Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, 399-419.

unvan en son, Çaldıran Savaşı'nda öldürülen Emir Abdalbaki için kullanılmıştır.

Vekil Şah İsmail'in saltanatının ilk yirmi yılında, şahın halifesi anlamında, *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak adlandırılıyordu. Şah nasıl hem dünyevî hükümdar hem de *mürşid-i kâmil* olarak İran, Suriye ve Anadolu'daki müritlerin önderi idiyse, ilk halifeler de onun hem dinî hem de dünyevi özelliklerine sahipti. Bu nedenle *vekil*, din ve devlet işlerinin nizamî bir şekilde düzenlenmesinden sorumlu idi (Hondmir,1273: 107). Bu makama ilk atanan, Şah İsmail'in *lalası* Şamlu Hüseyin Bey'dir. Bu dönemde vekalet kurumu, *menseb-i vekalet-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak adlandırıldı³. Şamlu Hüseyin Bey bu makamda altı yıl kaldıktan sonra, 1508'de Şah İsmail tarafından azledildi ve yerine Reş eşrafından, Emir Necmeddin Mesud Gilanî tayin edildi (Veliyeva, 2007: 173).

Herhangi bir ihlal suçu işlememiş olan Şamlu Hüseyin Bey'in yerine bir İranlının atanması dikkat çekicidir. Bu atama İsmail'in, daha altı yıl önce kendisini tahta çıkaran *Kızılbaş emirlerin* gücünden endişe duymaya başladığı izlenimini vermektedir.

Emir Necmeddin'in atandığı kurum hâlâ *vekalet-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak anılıyordu. Onun 1510'da ölümünden sonra Şah İsmail *vekil* makamına (Şerefhan, 1862:

145) Yar Ahmed Hozanî'yi atayarak ona Necm-i Sanî lakabını tevcih etti (Rumlu, 1931: 111). Necm-i Sanî'nin atanması ile, bu makam için kaynaklar tarafından kullanılan ifadelerde değişim görülür. Tam ifadesi *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* olan tabir yerine, kısaca *vekil* tabiri kullanıldığı gibi sadece bir kaynak *vekil-i saltana* ta birini kullanır. Böylece vekalet kurumu dini otoriteyi temsil etmekten ziyade dünyevi otoriteyi temsil eder bir kurum halini almıştır ki bu bilhassa *Kızılbaşların* etkin olduğu *emirü'l-ümera* makamının kontrol altına alınma çabası olarak düşünülmelidir.

İsmail'in başka bir İranlıyı *vekil* makamına ataması, Necmeddin Mesud'un bu göreve atanması ile başlayan, *Kızılbaş emirlerin* kudretini kırma politikasının bir devamı gibidir. Kaynaklarda, Necmeddin Mesud'un kısa süren *vekilliği* sırasında idarî işlerde etkili olmalarını engellemeye çalıştığı *Kızılbaşların* husumetini celp ettiğine dair bazı deliller mevcuttur. *Vekalet* ikinci kez bir İranlının atanması *Kızılbaşların* kırgınlığını daha da artırdı. 918/1512'de Necm-i Sanî'nin Özbeklere karşı yapılan bir sefere komuta ettiği sırada *Kızılbaş emirler* ile *vekil* arasındaki sürtüşme iyice belirginleşir. İsmail vali (*hükkâm*) ve *darugalara ferman* göndererek onların kendisine tabî olur gibi, Necm-i Sanî'ye tabî olmaları buyruğunu verdi (Savory, 1960: 96). Bu *ferman* mucibince Herat, Belh ve Merv valileri Necm-i Sanî'ye katıldılar. 3 Ramazan 918/12 Kasım 1512'de Buhara'dan gelip Gujduvan'ı müdafaa eden kuvvetlerle birleşen esas Özbek ordusu Safevîlerle sava-

3 İsmail'i dört buçuk yaşında iken Gilan'da gizlendiği sırada Akkoyunluların eline düşmekten kurtaran küçük topluluğa mensup Şamlu Hüseyin Bey'in atanması bu kurumun önemini gösterir.

şa hazırlandı. Bu bunalımlı zamanda, Emir Necm'e olan husumetleri nedeniyle *Kızılbaş emirler* onu terk ettiler. Sadece küçük bir kuvvetle kalan Necm-i Sanî bozguna uğradı ve öldürüldü (Hondmir, 1273: 69). Bu felaketin sonucu olarak, Horasan yolu Özbeklere açıldı.

Kaynaklar Safevîlerin Gujduvan'daki mağlubiyetlerinin, *Kızılbaş emirlerin* savaş meydanını terk etmeleri, onların bu davranışlarının da İranlı yöneticilerin emrine verilmelerine bir tepki olduğunu açıkça belirtmelerine rağmen, İsmail, *Kızılbaş emirlerin* nüfûzunu kırma teşebbüslerine devam etti ve üçüncü kez bir İranlıyı *vekalete* atadı⁴.

Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun unvanı Çaldıran Savaşı'ndan sonra kaynaklarda geçmez. Mirza Şah Hüseyin İsfahanî, Emir Abdalbaki'nin halefi olarak *vekil* tayin edildi ve vekalet İranlılarda kaldı. Nevar ki vekilin unvanı artık değişmeye başlamıştır. Bu değişim *vekilin* yetkilerinin dünyevî yönetim alanında pekiştiğini vurgular mahiyettedir. Mirza Şah Hüseyin'e *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* unvanı yerine *vekil-i saltana* ve *itimadü'd-devle* unvanları verildi (Hondmir, 1273: 88, 106; Veliyeva, 2007: 174). Onun makamı, *vekalet* (Rumlu, 1931: 374) olarak isimlendirilmesinin yanı sıra *nizaret-i divan-i a'lâ* (Rumlu, 1931: 150) ve *nizaret-i divan* olarak da anıldı (Şerefhan, 1862: 159). Bu kaynaklar tarafından *vekil* teriminin ihmal edilmiş olması ve yukarıda zikredilen kaynaklarda

da değişik bir tarzda yer alması, *vekilin* statüsündeki ciddi bir değişimi akla getirmektedir. Bununla birlikte, Mirza Şah Hüseyin büyük bir kudrete sahipti. O, İsmail'in Çaldıran mağlubiyetinden sonra sık sık düzenlediği içki meclislerinde Şah'ın gittikçe artan bir müsamaha gösterdiği en yakın dostu haline geldi ve *Kızılbaşların* nazarında, Şah'ın üzerinde hatırı sayılır bir nüfûz kazandı. *Vekilin* Şah'la samimiyeti, *vekalete* bir İranlının atanmasının doğal sonucu olan *Kızılbaşların* devlet işlerindeki etkinliklerinin azaltılmasından kaynaklanan eski kırgınlıkları artırdı. Buna rağmen Şah'ın açık bir şekilde vekilin tarafını tutmasından dolayı ona karşı bir girişimde bulunamadılar.

Mirza Şah Hüseyin 927/1521'de, mütevazı soyunun saraydaki yadigarı olarak bulunan, Şamlu Durmuş Han'ı Herat valisi olarak Horasan'a göndermek suretiyle gücünü kanıtladı (Savory, 1960: 98). Bütün *emirler*, devlet erkânı, vezirler ve saray ileri gelenleri Mirza Şah Hüseyin'e tabi olmaları, ona sadakatle hizmet etmeleri ve onun izni olmaksızın kimseyle görüşmeyip, hiçbir iş yapmamaları konusunda emir almışlardı (Hondmir, 1273: 80).

Şamlu Durmuş Han'ın bir anlamda sürgüne gönderilmesi *Kızılbaş* emirler için bardağı taşıran son damla oldu. Mirza Şah Hüseyin, bütün seleflerinden daha uzun süreli olan iktidarının dokuzuncu yılında, 28 Cemaziyelevvel 929/14 Nisan 1523'te *rikabdar* Mihtar Şah Kulu ve bir grup *korucu* tarafından hançerlenerek öldürüldü (Hondmir,

⁴ Emir Abdalbaki *vekalete* atandığında *sadr* makamını da elinde bulunduruyordu .

1273: 106). *Rikabdar* ve suç ortakları Şirvan'a kaçtıysa da İsmail tarafından yakalanarak idam edildiler. *Vekilinin* ölümünden müteessir olan İsmail intikam amacıyla birçok *korucu* ve *emiri* cezalandırdı (Savory, 1960: 98). Şurası gerçek ki kronikler, *vekalet* ve *divan-ı vezaret* terimlerini eş anlamlı olarak kullanırlar ki yukarıda anlatılanlar bu temayülü doğrular. Kaynaklar, *vekilin* İsmail'in en son yıllarındaki emsalsiz pozisyonunu unutarak, onu basit bir şekilde bürokrasinin başı veya *divan-ı vezaret* olarak telakki ederler. O, ara sıra *vekil* olarak isimlendirilmekle birlikte bu en yüksek rütbesi ile diğer *vezirlerden* ayrılırdı⁵.

Mirza Şah Hüseyin'in halefi olan *vezir* Hoca Celaledin Muhammed Tebrizî'nin makamı için Habibü's-Siyer *vekalet* (Hondmir, 1273: 107), *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah* ise *menseb-i vekalet* terimini kullanır (Savory, 1960: 99).

Şurası muhakkak ki ilk *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* Şamlu Hüseyin Bey'in bu görevden azli ve hemen ardından uhdesinde bulunan *emirü'l-ümera* makamından alınması *Kızılbaş* beylerinin Safevi Devleti içindeki konumlarının akıbetini belirlemiş gibidir. Hüseyin Bey'in azli ile Türkmenler vekalet kurumundaki etkinliklerini bütünüyle yitirdiler ise de *emirü'l-ümera* makamı I. Tahmasp'ın ilk dönemlerine kadar onların uhdesinde kalmaya devam etti. Nevar ki 1510'da Şah İsmail, Şamlu Hüseyin Bey'i bu görevden

alırken önemli bir düzenleme yaptı. Hüseyin Bey'in yerine daha düşük bir mevkide bulunan Sofracı Ustaclu Muhammed'i getirdi ve ona Çayan Sultan unvanı verildi. Lala Hüseyin Bey'in dirliği ve nökeranı da Çayan Sultan'a verildi. Böylece zaten irsen oymak beyi olmadığı için desteği zayıf olan Ustaclu Muhammed maiyetindeki nökerandan da yeterince destek alamayacağı için oldukça etkisiz bir *emirü'l-ümera* olacaktır. Bu durumda Türkmenler en etkili oldukları *emirü'l-ümera* makamında da oldukça etkisizleştirilmiş olacaktı. Şah İsmail döneminde başlayan bu Türkmen beylerinin etkisizleştirilmesi politikası I. Abbas döneminde genişletilerek devam ettirildi. Öyle ki Türkmen beyleri oymaklarının buldukları bölgelerden uzak valiliklere atanarak nüfuzları iyice azaltılmış oldu.

2- SADR

Muhtemelen Timurlular tarafından ihdas edilmiş olan *Sadaret* Şahrüh zamanında tam yerleşmiş bir kurumdu (Savory, 1960: 103).

Sadr, Safevîler döneminde dinî kurumların başı olmakla birlikte, onun otoritesi esasen politik kurumlardan kaynaklanmaktaydı. Devletin askerî karakterinin baskın olması, her kurumu etkiledi. Safevîlerin ilk dönemlerinde *sadr* ve dinî sınıfların diğer mensupları, askerî komutanlıklara, en azından askerî bir rütbeye sahiptiler. Dinî sınıfların birçok mensubu Çaldıran Savaşı'nda Safevî ordusunun merkezine yerleştirildi. *Sadr* Seyyid Şerif Şirazî ve *Sadr* Emir Ab-

5 Mirza Şah Hüseyin'in vekaleti sırasında, Kadı Cehan Kazvinî ve Hoca Celaledin Muhammed Tebrizî müşterek vezirler idi.

dulbaki bu savaşta öldürüldü. 1548'e kadar *sadrın* askerî harekâtlarda fiilen rol aldığını biliyoruz. *Sadr* Mir Şemseddin Esedullah, asi Elkas Mirza (Şah İsmail'in oğlu)'ya karşı Dizful'un müdafaasına yardım etti.

Safevîlerin ilk dönemlerinde *sadrın* esas görevi, Şîî inancının geliştirilmesi ve yayılmasıydı. Bu ise hükümet kurumlarının düzenli işleyişine paralel olarak devletin Sünnî komşular tarafından düzenlenecek saldırılara karşı koyma yeteneğine bağlıydı. *Sadr*, "sapkın mezhebin" kökünün kazınmasıyla sorumluydu (Savory, 1960: 103; Veliyeva, 2007: 403-404). Şîî inancının yerleştirilmesi devlete sadakatle birlikte Sünnîlere karşı taassubu da beraberinde getirdi. Kadı Mir Hüseyin Yezdî (Rumlu, 1931: 82) ve Kâzîrûn *hatipleri* (Şerefhan, 1862: 136) ile Horasan *Şeyhü'l-İslâmı* Feridüddin Ahmed B. Yahya el-Teftezanî'nin idamları bu bağlamda değerlendirilmelidir (Rumlu, 1931: 124).

Safevî Devleti'nde *sadr* makamını ilkişgal eden, Kadı Şemseddin Lahicî (Gilanî)⁶ 1501'de bu göreve atandı (Hondmir, 1273: 35). İki yıl sonra, Kadı Muhammed Kâşânî *sadr* ve *divan-ı alîye emir* olarak tayin edildi (Hondmir, 1273: 37). Kâşânî entrikaları nedeniyle suçlu bulunarak 1510'da idam edildi (Rumlu, 1931: 110). Gerçekte Kadı Kâşânî'nin idamı, onun kudret ve nüfûzunu kıskanan *vekil* Emir Necm tarafından tasarlanmıştı. Dinî kurumların başı olan *sadr*, politik kurumlara tabî olduğu için *sadr* ile

vekil arasında çatışma kaçınılmazdı. İki makam arasındaki ilişkiler, Şah İsmail'in son yıllarında ve Tahmasp döneminde giderek daha kötü bir hal aldı. *Vekil*, *sadrın* seçiminde hatırı sayılır bir nüfûza sahipti. Kadı Muhammed Kâşânî'nin idamından sonra, Emir Seyyid Şerafeddin Şirazî tek başına *sadr* olarak atandı (Savory, 1960: 104). *Vekil* Necm-i Sanî'nin husumeti nedeniyle İsmail'in Kum'daki kışlık karargâhında kalamayacağına anlayan Seyyid Şerif, karargâhtan ayrılmak için Kerbela ve Necef'teki Şîî makamlarını ziyaret bahanesi ile izin talebinde bulundu. Seyyid Şerif'in Kum'dan ayrılmasından sonra Necm-i Sanî, *sedarete* önce Mir Cemaleddin Esterebadî'yi atamaya niyetlendi fakat onunla bozuşunca yerine Emir Abdalbaki Yezdî atandı (Savory, 1960: 104). *Vekil* tarafından büyük bir teveccüh gösterilmesinin sonucu olarak *Abdalbaki'nin rütbe ve itibar yıldızı şans ve başarının doruğuna ulaştı* (Hondmir, 1273: 71). Yukarıda da belirtildiği gibi, Emir Abdalbaki aynı yılın sonlarında (Kasım 1512) *vekilliğe* tayin edildi ve Çaldıran'da ölünceye kadar bu iki önemli makamı elinde tuttu (Savory, 1960: 104).

Emir Abdalbaki *vekil* olunca, *sedaret* makamına geçmek için başarısız bir girişimde bulunan Emir Cemaleddin Esterebadî'yi engelleyerek, kendi adayı Kadı Şeyh Kebir Erdebilî'yi *sadr* olarak atamaya çalıştı ise de Şah İsmail, Bağdad dönüşünde Seyyid Şerif Şirazî lehine müdahale ederek onu *sedarete* atadı (Hondmir, 1273: 71). Hem Emir Abdalbaki hem de Seyyid Şerif Şirazî Çaldıran'da öldürülünce *sedaret* makamı münhal kaldı.

⁶ Kadı Şemseddin, İsmail'e Arapça ve Farsça öğretmişti.

Azerbaycanlı bir *seyyid* olan Seyyid Abdullah Lala bu makama atandı ise de vazifesini yeterince ifa edemeyince (Hondmir, 1273: 80) hemen azledildi. Daha önce *sedaret* makamı için birkaç başarısız girişimde bulunmuş olan Emir Cemaleddin bu arzusunu gerçekleştirdi ve ölünceye kadar on bir sene süreyle *sadr* makamını elinde tuttu. Bu dönemde de *sadr* Cemaleddin ile *vekil* Mirza Şah Hüseyin arasında gerginlikler yaşandığı bilinmektedir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra *sedaret* makamının yüksek rütbeli devlet görevlileri tarafından uzun süreli sahiplenilmesi, Şah İsmail'in işleri bizzat yönetmekten ne kadar uzaklaştığının bir göstergesi olabilir.

Tahmasp dönemine gelindiğinde, *sadrın* esas görevi olan inanç birliğini sağlamak tamamlanmış olduğundan faaliyet alanı önemli ölçüde azalmış buna paralel olarak da nüfûzu zayıflamıştır. Bu dönemde, *Sadr* Cemaleddin Esterebadî örneğinde olduğu gibi, politik sahadaki bazı yetkilerini yeniden elde etmek için teşebbüste bulunan *sadrlara* da rastlanacaktır. Babadan oğula intikal eden bir kurum haline gelen *sedaret* etkinliğini hızla yitirmeye devam etti ve ayrı bölgelerde yetkin iki *sadr* atanır oldu hatta II. İsmail zamanına gelindiğinde bu kurum tamamen ortadan kalktı. *Sadrların* nüfûz kaybetmelerinde, *müçtehitlerin* güçlenmesi de önemli bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Şah İsmail'in saltanatının ilk yılları Safevî tarikatının sufi teşkilatını devletin idari teşkilatı ile birleştirmek için başarısız

bir girişimin yaşandığı değişim ve intibak dönemidir. Bu dönemde yeni ve yeni olduğu kadar da deneme niteliğinde olan idarî sistem, birçok önemli devlet yöneticileri arasındaki yetki çatışması ile devletteki Türk ve İranlı unsurlar arasındaki temel çatışma nedeniyle çıkarılan problemlerin üstesinden gelmek için çaba sarf etti. Bu gelişim süreci İsmail'in halefi Tahmasp döneminde de devam etti. *Sadrın* esas görevi olan Şiî inancının yayılması, İsmail'in ölümüne kadar büyük ölçüde tamamlanmıştı. Buna paralel olarak *sadrın* kudreti temelde mevcut dinî kurumların korunmasına ve özellikle de *vakıf* mallarının idaresine hasredildi. Gerçekte bu *sadrın* yetki ve kudretinde bir azalmanın işareti olup, *sadrlar* zaman zaman politik işlerdeki eski nüfûzlarını yeniden ele geçirmek için başarısız teşebbüsler yaptılar.

Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun teriminin terk edilip, İsmail'in saltanatının sonlarına doğru, genellikle *vezaret* kavramı ile birleştirilerek *vekaletten* bahsedilmesi, İsmail'in son dönemlerinde başlayan teokratik devletten uzaklaşım dinî ve politik kurumların ayrışmasına kadar varan bir hareketin habercisidir. Bu ayrışma tamamlandığında, şahın hem dinî hem de dünyevi otoritesini temsil eden *vekil* unvanı kullanımdan kalktı. Makamı yavaş yavaş hiçbir dinî anlam taşımaz hale gelen ve neredeyse yalnızca bürokrasi işleriyle ilgili olan devlet memurlarının başkanı anlamında *vezir* olarak anılmaya yüz tuttu. Safevîlerin daha sonraki dönemlerinde *vekilin* ortadan kalkması, dinî ve politik kurumların ayrışmasının tamamlanmış olduğunu gösterir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Akkoyunlu Devleti'nin son döneminde baş gösteren Türkmen oymaklarının hakimiyet mücadelesi ırsî olarak Safevî Devleti'ne intikal etmiştir. Şah İsmail'in mürşitlikten kaynaklanan karizması bunu belli ölçüde frenledi ise de *mürit-mürşit* ilişkisinin zamanla sarsılması ve kabile bağlarının ağır basması ile *tarikat organizasyonunun* devlet sistemi içerisinde yeterince eritemeyip devlet içinde devlet haline gelmesi yaşanan mücadelelerin bütünüyle ortadan kaldırılmasını engelledi. Burada Türkmenlerin tavrı dikkat çekicidir. Onlar başlangıçta kendi kontrollerinde tuttukları *vekalet* makamını İranlılara, *korucu-başı* makamını da Gürcü-Çerkez gulamlara kaptırmış olmaktan dolayı kırgın ve kızgın idiler. Şah İsmail'in devlet kurumlarındaki düzenleme çabaları, bu çatışmaların önüne geçebilmek için, *merkezileşme-kurumsallaşma* gayreti olarak algılanmalıdır. Türkmenlerin durumu ise, yönetim mekanizmalarını daha önce Selçuklu Devleti'nde İranlılara kaptırmaları ile Osmanlılarda devşirmelere kaptırmalarının ötesindedir. Hareketin başlangıcında *Kızılbaş Türkmenler* Şah İsmail'e yarı tanrısal sadakat hisleriyle bağlı idiler. Fakat devlet kurumsallaşmaya başladıkça şah hükümdar mevkiine çekilirken *Kızılbaşları* da kontrol altına alınması gereken gruplar konumuna indirgemeye başladı (Minorsky, 1943: 125-126). Başlangıçta *Kızılbaş* deyimini ile eş anlamlı kullanılan *sufi* tabiri bile bir müddet sonra Safevi terminolojisinde tah-

kir kavramı haline dönüştü. Bu Türkmen oymaklarının, devletin temsilcisi konumundaki kurumlar ve yetkilileri ile sürekli çatışır hale gelmelerinin önemli nedenlerinden birisidir. Bunun da ötesinde Şah İsmail'in son yılları ile halefleri I. Tahmasp, II. İsmail ve Sultan Muhammed Şah dönemlerinde *Kızılbaş* emirler, şahla ilişkilerini tıpkı feodal beylere gösterilen zoraki saygı şekline dönüştürdüler ki bu, mürşit ile müritleri arasındaki ilişkiden çok farklı idi.

İran coğrafyasında resmi kurumların en etkililerinin Şiî ideolojiye dayandırılması ve bu ideolojiyi yaşatan kurumların devlet organizasyonunda etkin olması bu coğrafyadaki teokratik dinamizmi kavrayabilmemiz açısından da önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- HONDMİR, Gıyaseddin. (1273). *Habibü's-Siyer, III/4*. Bombay.
- MİNORSKY, V. (1943). *Tadhkirat al-Muluk (Gibb Memorial Series, NS, XVI)*. London.
- SAVORY, M. Roger. (1960). "The Principal Offices Safawid State during the Reign of Ismail. I" *BSOAS, XXIII*, s. 91-105.
- ŞEREFHAN. (1862). *Şeref-Nâme, II*. ed. Véliaminof-Zernof. St. Petersburg.
- RUMLU, Hasan Bey. (1931). *Ahsenü't-Tevarih, XII*. ed. C.N. SEDDON, Baroda.
- VELİYEVA, Zülfiye. (2007). *Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Müluk'e Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

